

РЕЦЕНЗІЯ
НА МОНОГРАФІЮ Г. І. ШЕВЧЕНКО
«ФРАЗЕОЛОГІЯ АНТИЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СЛАВЯНСКИХ
ЯЗЫКАХ»

Минск: БГУ, 2005. – 211 с.

Загальновідомо, що класичні мови відігравали провідну роль у культурному та суспільному просторі Західної Європи аж до епохи Відродження, сприяючи вихованню європейського менталітету, формуванню світського світогляду. Латинська мова була мовою державних, адміністративних та міжнародних відносин, мовою науки, освіти та церкви. Лексичний та фразеологічний фонд сучасних європейських мов, у тому числі слов'янських, щедро всіяний латинізмами (загальноживаними словами, термінами науки, великою кількістю фразеологізмів), які вживаються в оригінальній, транслітерованій чи перекладній формі.

Найдавніші європейські фразеологізми виникли в античній Греції, країні розуму, гармонії і краси, країні великих філософів та поетів. Це були вислови переважно метафоричного характеру з корисними життєвими настановами. Сконденсована у багатій фразеології мудрість давніх еллінів дала щедрі плоди, потрапивши на римський ґрунт. Особлива значимість слова в античні часи, його образність сприяли тому, що саме в латинській мові з характерною для нею стислістю, лаконічністю та витонченою метафоричністю з'явилася велика кількість блискучих фразеологізмів, у яких глибина змісту поєднана з бездоганністю форми. Крім того, латинським фразеологізмам притаманна типовість, реактуалізація в нових історичних умовах і способах мислення. Стислість, гру слів та їхню внутрішню риму іноді неможливо передати засобами рідної мови, тому вони часто вживаються у своєму первісному латинському варіанті.

Питання міжмовних впливів органічно пов'язане з процесом міжмовної інтерференції, внесення у мову чужорідних їй елементів. Дослідження процесів калькування у фразеології передбачає не лише виявлення його

структурно-семантичних закономірностей та особливостей, ступенів адекватності перекладу тих чи інших фразеологічних одиниць у мові-реципієнті а й здійснення її глибокого лінгвокультурологічного аналізу. Недостатність вивчення теоретичних і прикладних проблем калькування в царині фразеології, відсутність фундаментального комплексного дослідження з проблем механізмів творення та функціонування фразеологічних кальок з античних мов у слов'янських визначає актуальність даної монографії.

Проблема рецепції фразеологізмів античного походження у європейських мовах завжди привертала увагу вітчизняних та зарубіжних дослідників у різних аспектах (А. Бабкін, В. Гаврись, Ю. Воробйов, М. Копиленко, В. Данілов, В. Лазарович, А. Матвеев, В. Мокієнко, Е. Солодухо, М. Шанській, Б. Бетц, А. Кунін, О. Толстова, Я. Баран, Ю. Шепель, В. Єфремов, В. Акуленко та інші). Однак жоден з них не вивчив проблему запозичення античної фразеології у слов'янських мовах так ґрунтовно і багатоаспектно, як це зробила у рецензованій роботі блискучий знавець античної фразеології Г. І. Шевченко, кандидат філологічних наук, доцент, зав. кафедри класичної філології Білоруського державного університету.

У монографії авторка досліджує широке коло питань, які стосуються калькування та транслітерації фразеологізмів античного походження, а також механізмів адаптації цих одиниць на слов'янському ґрунті, їхнього походження, морфологічних і синтаксичних особливостей, лексико-семантичних і синтаксичних зв'язків у мові-реципієнті та мові-джерелі. Цінністю роботи, насамперед, є те, що у ній подано інформативно насичений фактичний матеріал з п'яти слов'янських мов (російської, білоруської, української, польської та чеської).

Монографія складається з передмови, чотирьох розділів, висновків та бібліографічного покажчика.

У першому розділі «Теоретичні проблеми запозичення і калькування» простежується історія вивчення теорії калькування у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі, розглядаються співвідношення понять

запозичення – калькування – калька, подано визначення цих термінів. Авторка відзначає, що всі розбіжності, які існують у поглядах на проблему калькування, обумовлені, насамперед, змістом, який вкладають у поняття «калька», і тим, як воно співвідноситься з іншим поняттям – «запозичення». Вона подає доволі повне визначення поняття «калька» (с. 29): це іншомовне за походженням стійке сполучення, яке, відтворюючи внутрішню форму і семантичні зв'язки компонентів, запозичує його зміст і, завдяки послівному перекладу і копіюванню синтаксичних зв'язків, структуру речення. Проаналізувавши лексичні та фразеологічні кальки загалом, авторка (с. 35 – 43) формулює специфічні особливості фразеологічних кальок.

Основою слов'янського фразеологічного фонду є латинські фразеологізми. Цілком логічно, що другий розділ монографії присвячено латинським фразеологічним калькам. Основними джерелами латинських стійких сполучень, на думку авторки монографії (с. 50), є:

- 1) цитати-висловлювання поетів, істориків, письменників, назви літературних творів;
- 2) прислів'я та приказки;
- 3) стійкі (книжні та розмовні) формули, вживання яких пов'язане з конкретною ситуацією;
- 4) описові назви та позначення.

У цьому розділі йдеться про шляхи впливу латинської мови на слов'янські. Відомо, що слов'янська культура XVI – XVIII ст. була зорієнтована на західноєвропейський зразок з помітним впливом античності. Авторитет латинської мови сприяв появі у ділових документах латинських висловів, канцелярських штампів, які надавали документам особливого стилістичного забарвлення. Чимало фразеологічних кальок і напівкальок проникло у слов'янські мови через мови-посередники. Наприклад, у білоруську з російської чи польської. В українську мову античні фразеологізми потрапляли завдяки перекладній літературі, яка набула розквіту у середині XVIII ст.

Особливої уваги заслуговує детальний компонентний аналіз латинських стійких сполучень. Авторка вперше подає частиномовну характеристику фразем, які підлягали калькуванню, виділяє найпродуктивніші моделі кальок у російській та інших слов'янських мовах. Серед найчастотніших, на думку дослідниці, є іменні та адвербіальні сполучення. Дослідниця звертає увагу читача на велику кількість фразеологізмів-штампів, побудованих за однією (закріпленою традицією) схемою: постійний та змінний компонент. Цікавою з лінгвістичної точки зору є демонстрація активності слов'янських кальок, коли на їхньому ґрунті утворюються нові фраземи, наприклад, *pater familias (familiae) — patres patriae —> filius patriae* і т. д. Авторка відзначає, що серед запозичень спостерігається і транслітерація стійких сполучень, що має місце, як і калькування, з початку XVIII століття. У монографії констатується, що кальки відповідають своїм прототипам і правило побудови фразеологічних одиниць у мові-реципієнті загалом не порушується.

Серед стійких утворень значну перевагу мають одиниці зі структурою речення (крилаті фрази, прислів'я та приказки). Встановлено також, що у слов'янських мовах немає абсолютної тотожності та ідентичності латинських фразем і кальок російської чи інших слов'янських мов. Зокрема, спостерігається розбіжність у лексико-граматичному вираженні латинського дієслова. Іноді зі стилістичною метою займенники, як і в латинській мові, можуть опускатись, наприклад, *Cogito ergo sum* – Мислю, отже існую, *Veni, vidi, vici* – Прийшов, побачив, переміг. При калькуванні здебільшого зберігаються закономірності порядку слів мови-джерела, та іноді проявляється активна роль мови-реципієнта, яка не запозичує невласливий для неї порядок слів і застосовує свої синтаксичні моделі. Латинські конструкції з іменним присудком у слов'янських мовах також передаються по-різному: у російській замість форм дієслова *esse* ставиться тире або роль дієслова-зв'язки відіграє дієслово *являются*, а іменник набуває форму орудного відмінка: рос. *Каждый является кузнецом своего счастья*. Те ж саме відбувається в українській мові, хоча іноді дієслово-зв'язка зберігається:

Faber est quisque fortunae suae – Кожен є ковалем своєї долі. На с. 116 авторка робить висновок, що специфіка мови-джерела зумовлює відхилення запозичення від оригіналу.

Безперечною є змістова адекватність різномовних фразеологічних одиниць, а специфічними можуть бути формальні засоби вираження конкретного змісту (лексика, порядок слів, їхні граматичні характеристики, фразотворчі моделі та ін.). Вивчення процесів калькування дозволило Г. І. Шевченко зробити висновок, що результат калькування значною мірою залежить від кількості компонентів оригіналу. Чим вона менша, тим краще піддається калькуванню. Як приклад авторка подає прийменниково-іменникові сполучення, наприклад, *ad manum* – під рукою, рос. *под рукой*. В одних випадках латинські вислови передаються у вигляді кальки, в інших – напівкальки. Деякі латинізми все ще вживають у первісному, часто транслітерованому вигляді, наприклад, *ab ovo, cum grano salis, nota bene*.

Розділ третій «Грецькі фразеологічні кальки» поділено на дві частини. У першій розглянуто кальки міфологічного походження, у другій – прислів'я, приказки, крилаті вислови та ідіоми.

У першій частині авторка констатує, що поширення в Європі античної міфології відбулось в епоху Відродження, коли зросла роль античної культури і міфологія стала одним із джерел гуманізму. Міфи знайшли широке відображення у стійких зворотах мови - міфологізмах. Дослідниця визначає міфологізм як стійке сполучення літературного походження, образно мотивоване переосмисленим і узагальненим змістом міфу. Відповідно до характеру мотивованості, вона поділяє їх на дві групи:

- 1) вислови, які відображають будь-яку відому фабульну ситуацію (ахіллесова п'ята);
- 2) сполучення, які ґрунтуються на використанні образів міфологічних богів і героїв (терези Феміди).

Одним із повнозначних компонентів міфологізмів є прямі запозичення – напівкальки, іншомовними елементами у яких є іменник-антропонім. Одна частина антропонімів зберегла при запозиченні свою початкову форму

(Адоніс, Кастор, Гермес, Янус). Інша зазнала фонетичної та морфологічної адаптації. Найпростішим способом пристосування грецьких і латинських власних імен до норм східнослов'янських мов було усічення флексії, насамперед, у імен чоловічого роду, наприклад, Ікар (від. Ікарос), іноді з додаванням до основи слов'янських закінчень (Прометей, Антей). Авторка детально аналізує структуру міфологізмів, подає їхні структурні моделі. До особливостей міфологізмів вона зараховує двомовну форму їхнього вираження. Крім того, на матеріалі міфології простежується процес вторинної фразеологізації та фразеологічної деривації (яблуко Ериди – яблуко розбрату).

У другій частині розглянуто *прислів'я, приказки, крилаті вислови, ідіоми грецького походження*, які належать до стародавніх запозичень. Відомо, що античні приказки, прислів'я, ідіоми проникали в слов'янські мови як у грецькому, так і в латинському оформленні, оскільки візантійський вплив поширився переважно на східних слов'ян, а на західних – латинський. Ця обставина стала причиною варіантності фразеологічних одиниць даного типу. У монографії Г. І. Шевченко виконано детальний аналіз фактичного матеріалу, виявлено особливості передачі грецьких стійких сполучень у слов'янських мовах і виділено найсуттєвіші зміни, яким підлягають грецькі фраземи в процесі калькування, а саме:

- 1) заміна одного лексичного компонента іншим, нетотожним за значенням поза фраземою;
- 2) заміна однієї частини мови іншою, наприклад, неузгодженого означення узгодженим;
- 3) заміна грецької безприйменникової конструкції прийменниковою, і навпаки;
- 4) вживання подвійного заперечення в російській мові замість одного в грецькій.

Розділ насичений цікавим аналізом фактичного матеріалу.

У четвертому розділі «Функціонування фразеологізмів античного походження» розглянуто сферу вживання античних запозичень у слов'янських мовах. Різноманітні за своїм значенням та структурою, вони

активно функціонують як в усній, так і писемній формі, складаючи значний прошарок фразеологічного фонду слов'янських мов. Ступінь їхнього поширення різноманітний як у часі, так і в просторі, а їхня початкова метафоричність, можливість подальшого переосмислення, нових асоціацій забезпечили їм довге життя та інтернаціональний характер. Фразеологізми, запозичені з класичних мов, часто використовують у художній літературі, у публіцистичному та офіційно-діловому стилі.

Завершують монографію висновки, які лаконічно відображають результати виконаного дослідження. Бібліографія налічує 404 одиниці.

Рецензована монографія, безперечно, заслуговує високої оцінки і займе достойне місце серед досліджень у галузі фразеології. Написана доступною мовою, вона знайде свого читача не лише в особі фахівця-філолога, а й усіх, хто цікавиться фразеологією загалом. Її результати можуть бути використані при викладанні класичних та слов'янських мов, порівняльного мовознавства, спецкурсів «Загальні проблеми запозичення та калькування», у теоретичних дослідженнях з проблем калькування, а також при складанні фразеологічних словників тощо.

Доцент кафедри класичної філології

Львівського національного університету

імені Івана Франка, кандидат філологічних наук

О. Г. Пилипів

Рецензія надійшла до редколегії 15. 09. 2009

Прийнята до друку 20. 09. 2009